

A FIATAL SZÉCHENYI.

Széchenyi végrendeletében naplóit hűséges titkárára, Tasner Antalra hagyományozza s megbízza, hogy a nyilvánosság elé nem való, kényesebb részeket törölje belőle. Tasner ezt a munkát gondosan el is végezte. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia 1875-ben Széchenyi irodalmi hagyatékát ki akarja adni s a kiadás jogát a Tasner-családtól megszerezni, erre a célra gyűjtés útján gróf Lónyay Menyhért csak a felét tudja összeszedni annak az összegnek, amit a kiadás jogáért ki kellett volna fizetni. Jellemző tény akkori korviszonyainkra. Végre 1884-ben Zichy Antal szerkesztésében megjelenik a Naplók magyar kivonata, melynek anyagát Zichy felfogása és ízlése választotta ki. Most, a Széchenyi-centenárium alkalmából, valóban az egész nemzetet hálára kötelezte a Magyar Történelmi Társulat, hogy monumentális Széchenyi-kiadásának keretében a Naplókat eredeti formájukban, egyelőre az 1814—1819. év közé eső részeket, a magyar nemzeti élet és kultúra talajának egyik legnagyobb rétegforgatójához méltó módon közrebocsátotta. A kiadást páratlan akribéiával Viszota Gyula gondozta, aki immár három évtized óta munkaerejének javarészt a Széchenyi-kutatásnak szenteli. Egyrészt a Naplókat kísérő, nagy fáradtsággal és hozzáértéssel megírt kimerítő jegyzetei, másrészt a Naplók történetére és Széchenyi 1814—1819 közötti életére és működésére vonatkozó hatalmas bevezető tanulmánya Széchenyi-irodalmunk elsőrangú eredeti termékei.¹

A fiatal huszárkapitány 1814-ben a bécsi kongresszus vígalmai közepett csak azért kezd naplót írni, hogy a hallott vagy tapasztalt érdekesebb tréfákat, szellemes mondásokat, *jeu d'esprit*-ket lejegyezze, vagy olvasmányai szebb részeit megörökítse. Nemsokára azonban a napló egészen szubjektív vá válik; arra való, hogy írója szívének főképp szerelem-okozta fájdmán az írásbeli megrögzítéssel enyhítsen, sőt, hogy lelkiismerete elé állandóan tükröt tartson. Most, hogy a Napló a maga egészében megjelent, ebbe a tükörbe mi is jobban belenézhetünk: előttünk áll Széchenyinek ifjúkori drámai forróságú egész lelke, minden lepel nélkül, a maga összes erényeivel és hibáival. Fejlődésében, kiérlelődésében, mintegy a dinamikájában tárul fel előttünk ez a csodálatosan bonyolult lelki organizmus, melyet most a lélekbúvár alkotóelemeire szétbontani nagyobb reménnyel kísérhet meg. A Napló világánál nemesek a pusztá külső adatokból összeróható *tört*ember áll előttünk, hanem a minden belső ízében, apró lelki fodrozódásaiban is napról-napra nyomon kísérhető *egész*ember. Ebből az ifjúkori Naplóból már kiemelkedik az óriás: mikor itt még csak dombokon járunk, már messziről élénk bontakoznak a hegy körvonalai.

Látszólag nagy lelki ellentét tátong a fiatal huszártisztnek a Naplókban feltáruló könnyelmű élete, folytonos kalandvágya, változatos szerelme, más-

¹ *Gróf Széchenyi István Naplói*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Viszota Gyula*. Első kötet. Budapest. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. 1925. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. X. kötet.) CLX + 928 lap.

részt későbbi komoly, nagyszabású, egy egész nemzet életét megújító alkotó munkája között. Ez az ellentét azonban csak látszólagos. A 23—28. életév közé eső idő folyton forrongó, szenvedélyes cselekedetekben kirobbanó lelki erjedése közepett is a pszichológus és a történetbúvár szemé sorban megpillanthatja már azokat az állandó vonásokat, amelyek a későbbi „legnagyobb magyar“ bonyolult lelki struktúráját alkotják s amelyek közéleti szereplésének, alkotó munkájának, erkölcsi és politikai nézeteinek és harcainak, egész világfelfogásának legmélyebb motivumai. Ha lehántjuk a fiatal Széchenynek lelkéről a külső életviszonyok hatása alatt rátapadt másnemű rétegeket, lelkének *magját* egész életén végesvéig ugyanannak ismerjük meg. E királyi lélek személyisége lényegében fiatal korától egyforma, önnönmagával egész életén keresztül azonos mind fény-, mind árnyoldalaiban.

Mi adja meg egyéniségének ezt az ifjúkorától haláláig való lényegbeli egyformaságát, lelki élete alapstruktúrájának zárt formai azonosságát, ha mindjárt ezt az életformát a változatos élet egymástól igen elűző tartalmakkal töltötte is meg? Széchenyi nem az *idillikus* embertípusoz tartozik, aki mindig a középutat, a nyugalmat, az összhangot keresi, mindentől fél, ami lelke csendjét zavarja, hanem a *tragikus ember* típusához, aki mindenent problémát pillant meg, ami mellett a filiszter nyugodtan tovahalad; akinek eleme a meghasonlás, a szenvedély, az egyensúly hiánya, a belső és külső harc. Csakis az ilyen vulkanikus talajú lélek lehet a nagy problémákat élesen megpillantó, ezeken folyton gyötrődő s alkotó zseni. Újat meglátó és teremtő szelbeme nagy árat fizet: saját lelke nyugalalmát. Folyton magával s a világgal vívódó, finom, érzékeny és izgalmas szenzórium, mely boldogtalan s mindent mindig sötéten hajlandó látni. De ha talán nem gyötrődik annyit, élete a történelem üres lapjához tartoznék.

Az ilyen tragikus típusú emberben, mint Széchenyiben, fiatal korától kezdve erős a hajlam az étellel szemben való tudatos és elvszerű állásfoglalásra, az élet kicsiny és nagy dolgainak mindjárt egyetemes szempontokból, magasabb kategóriák szögéből való látására. Ez a *filozófáló hajlandóság*, mely Széchenyit haláláig kíséri, már fiatalkori Naplóiban minduntalan megszakítja konkrét, az egyes dolgokhoz fűződő élményeinek leírását. Ha szerelmi fájalmát rögzíti meg, ha a nápolyi katakombába száll le, ha keleti útján az antik világ nagyszerű romjait, vagy a hanyatló törökség nyomorát szemléli, ha Anglia technikai alkotásait pillantja meg, egyhamar ráfordul lelke az ilyen kérdésekre: mi is az élet végső értelme? mi az ember rendeltetése a földön? érdemes-e élni? mi az Isten, embertársaink, nemzetünk s önnönmagunk iránt való kötelességünk? mivel hágjuk át ezeket a kötelességeket? mi a tökéletesedés igazi útja mind az egyén, mind a nemzet, sőt az emberiség számára? Ilyen kérdőjelek még könnyelmű kalandjai vagy jelentéktelen élet-eseményei közepett is lépten-nyomon elé kígyóznak s hosszas töprengéssel, mélyenjáró elemzéssel iparkodik őket valamely felelettel kiegyenesíteni. Már ezekben a fiatalkori írásaiban is minduntalan filozófál: élményeinek sokszor egyetemesebb szempontból való megformulázására, mintegy fogalmi behütésére törekszik. Nem tud a kis dolgokban sem boldogan egyszerűsítő elme maradni, hanem mindent folyton magasabb álláspontból s a maga bonyolult voltában iparkodik látni. Persze nem önmagába falazottan s rendszeresen filozófál, mint valami szobatudós, hanem a valóságos élet folytonos megélése szolgáltatja gondolatainak serkentő motivumait és irányát. Később tanulmányai alapján összefüggőbb és rendszeresebb az elmejárása, bár végig erő-

sen rapszodikus, mintegy zseniálisan fel-felvillanó marad: most még inkább csak foltokban gondolkodik, de ezek a filozófiai tisztások iratainak sűrűjében mind gyakoribbá válnak. Nyughatatlansága azonban sohasem engedi meg a logikusan végiggondolt harmónikus világfelfogás kialakulását: ellenmondások mindig tapadnak hozzá.

A tragikus lelki típusú ember erős filozofáló hajlamából, életbölcseégi irányából természetszerűen következik az *önismeretre*, a saját maga *lelkének elemzésére* való folytonos törekvés is. Az élet végső értelmén töprengő elmének ugyanis már korán kialakulnak többé-kevésbé tudatos életideáljai, amelyekhez azután mint messzefénylő, a magasban lebegő normákhoz a saját maga életét, magaviseletét, kötelességeit és jövő programját méri. Ennek a hozzáérésnek útja az állandó lélekelemzés, a gyakori lelkiismeretvizsgálás, aminek a napló is egyik napról-napra ellenőrző, írásba foglalt formája. Széchenyi naplóírása eleinte nem ezt a szerepet játssza; azonban lassankint mindjobban erre az útra tér. Naplóbeli folytonos lelkiismeretvizsgálata állandó belső motivumává válik a haladásnak, a fölfelé törésnek, erkölcsi javulásnak; megóvja Széchenyit a szellemi megrekedéstől, mintegy a lelki érlemzesedéstől, állandóan ébren tartja benne a magakiegyesítés, tökéletesedés vágyát, a lelki tisztulás elemi szükségérzését. Széchenyi érezte, hogy ha valakinek, neki különös szüksége van lelke ilyen folytonos ellenőrzésére és céltudatos irányítására, a lelkiismeret gyakorló iskolájára. Féktelenül lobogó temperamentuma, hatalmas erotikus hajlandósága, végletekre hajló képzelete, és állhatatlan impresszionizmusa, sokszor excentrikus, mások előtt is feltűnő magaviselete, hirtelen huszáros meggondolatlansága és gyors hangulatváltozása, mások fölé kerekedni törekvő erős nagyravágyása és becsvágya: mind olyan tulajdonságok, amelyeknek csakhamar többé-kevésbé tudatára jut s amelynek ellenőrzésében és leküzdésében a gyakori önvizsgálat, a napló-szerű öngyónás komolyan és hatékonyan támogatja. Enélkül a lelke mélyén nagy erkölcsi komolyságot feltételező önvizsgálat nélkül valószínűleg életfolyása más irányt vett volna. Hisz a katonai élet a bécsi kongresszus erkölcstelen légköre, a sok háborúskodás után lábrakapott általános cinizmus s Byron erős hatása, veleszületett izzó szenvedélye, a sokszor az abnormis határán mozgó idegalkata és különcködése mind arra készítették, hogy mindvégig élvezetekbe merülő, kalandvágyó világfí maradjon. Gyakori lelkiismeretvizsgálata segítette abban, hogy végre is állandó küzdelem árán veleszületett szenvedélyeit és hibáit sokszor az ész szuverénitása alá sikerült gyűrnie.

Önelemzésének módjára ime egy példa, mely azért is fontos, mert itt már huszonnégy éves korában megcsillan benne nagy nemzeti reformátorhivatása. Amikor 1815 december 13-án sok termékeny tapasztalás után elhagyja Londont, ezt jegyzi be Naplójába: „Holnap korán elmegyek Londonból, hogy pár napot Párisba töltsék, aztán Bécsbe, innen Zinkendorfba siessek, ahol majd megmaradok. Ha most attól a naptól kezdve, hogy Bécsset elhagytam, számot vetek cselekvéseimmal, nem tudom biztosan, vajjon elégedett vagy elégedetlen legyek-e magammal? Jobb vagy okosabb lettem-e, mint voltam? Ezt bizony nem tudom. Hogy többet tudok, az kétségtelen, — de vajjon okosabb lettem-e? Vajjon most közelebb vagyok-e a nyugalom boldogságához, mint voltam, vagy még mindig elérhetetlen ideál után rohanok? El akarom hagyni a nagy világot minden pompájával, különben becsvágyam esetleg el fog pusztítani, boldogságomat a középszerűségben akarom meg-

találni. Isten veled becsvágy, mely lelkemet annyira élesztetted! Miért kapkodjam mindig az előkelő állások és rang után, mikor minden elfordul tőlem. *Van azonban nekem hazám, szegény, szerencsétlen hazám* — ezen nem tudok segíteni, most még nem —, jöjjön hát az eke a kard után — és jer Apolló az én alacsony hazámba, Marstól már undorodom. De ugy-e, a kis Ámor is meg lesz híva hozzám?” (165. l.) Ilyen elmékedések cselekedeteiről, beszámolóik javulásáról, töprengések jövő programjáról későbbi Naplóiban gyakoribbak, de már ekkor is elég sűrűn felbukkannak.

A maga lelkének folytonos elemzése rendkívül finom tapintatot fejleszt ki Széchenyiben a *mások* lelki életének éles megfigyelésére is: csodálatos finom érzékre tesz szert abban, hogy észre vegye embertársainak szinte molekuláris lelki változásait, beleélje magát mások legkisebb hangulat- vagy gondolat-rezdületébe. Hogy micsoda finom lelki akusztikája van, arra Naplójából egy sereg példa volna idézhető. Itt csak arra a tolsztoji regénybe illő finom pszichognózisra utalok, mellyel a nápolyi udvari bálon Hortensiával folytatott társalgását írja le (99. l.). A naplóírásnak nemcsak önismeretre, de mások ismeretére szoktató előnyét maga is kiemeli Béla fiához 1857-ben írt parainézisében: „Ha a fontosabb alkalmakkor érzett benyomásokat is feljegyezzük, megvan az a hasznunk, hogy *mások iránt* igazságosak és elnézők lehessünk s hogy *önmagunkat* teljesen megismerhessük.“

Az állandó önvizsgálatnak az említettekén kívül még sok *előnye* volt Széchenyire. Folyton ébrentartotta kötelességtudatát: hányszor eszmél már ekkor arra, hogy neki, akit a sors előkelő születéssel és nagy vagyonnal áldott meg, több kötelessége van a közzel szemben, mint másnak: „In je grösserer Sphere geboren, desto grössere Bequemlichkeiten, desto grössere Genüsse, um wie viel Gefahren und Verführungen, aber mehr — und um wie *unendlich mehr Pflichten!*“ Már ekkor benne forrong a későbbi Széchenyi mindent reformálni vágyó idealizmusának nyughatatlansága, mely egyik nagy feladattól majd a másikhoz száguld. A sokszoros önelemzés állandóan sarkalja a tanulásra, a maga szellemi és erkölcsi tökéletesedésére. Többször tudós akar lenni, hogy az igazság önzetlen kutatásának magasatos légkörében töltsé életét. Mikor Gill angol archeológussal jobban megismerkedik, így kiált föl Naplójában: *Wie schön ist so viel zu wissen, und wie viel verliert der Mann von der Gesellschaft gegen einen Gelehrten in dieser Art, in meinen Augen. Ich habe in meinem kurzen Leben meinen Zweck ganz verfehlt — und nun will ich mich bloss der Wissens-Leidenschaft ergeben.*“ Ha nem is lett céhbéli tudós, a tudásszomj állandóan égette lelkét: folyton tanult, olvasott és elmékedett. Így a szellemi integráció igen magas fokára jutott. Példát adott a nemzet fiainak arra, mint készül „a kicsinosított agyvelő“.

Az önmagával való túlságos sok foglalkozásnak azonban nagy hátránya is volt számára: magasan kitűzött erkölcsi ideáljaihoz mérve magát, énjét nagyon is lebecsüli, a saját jellemét túlszigorú pesszimizmussal ítéli meg, állandóan skrupulózus, betegesen töprengő lelki állapotban vergődik. Így az önelemzés e rendkívül érzékeny, hyperaesthesiaiben szenvedő lélekben a magát örökösen gyötrő *önvádaskodás* kútfejévé válik. A lelkiismeret kapuján minduntalan a bős Erinysek rohannak lelkébe s ezt sokszor szinte halálra korbácsolják. Mindig csak azt látja magában, ami rossz s nem, ami jó. Úgy van lelkével, mint Miltonnál az ördögök a Pandémonium világával szemben: számukra csak a sötétség az, ami látható. A sógornője, Karolina iránt bűnösnek érzett szerelme már 1815-ben szörnyű lelkiismeretfurdalás szülője, 1818-tól

kezdve, de főképp Karolina halála (1820) után a rettenetes önvád élte végéig minduntalan marcangolja. Többet gyötrődik ezen az egy régi emléken, mint élte tegnapi eseményeinek mindig frissen lefölezött emlékein. Mikor keletre utazik, nagy csalódásnak bélyegzi azt a hitét, hogy valaha boldog lehet. Byron pesszimizmusa Széchenyi kedélyének egyensúlyhiányát és depresszióját folyton táplálja. Azt hiszi, hogy bűnéért vezekelni egy emberélet sem volna elég; jövője örökre el van rontva, 1819 április 19-én Keletről már visszatérve, rettenetes lélekmaresosás közepett írja: „Mostani fogalmaim szerint drága szüleim példáján kívül magam semmi nevelést sem kaptam. Ifjúságomat tudatlanságban és nemtörődömségben éltem át. Rossz és egészen romlott nem voltam — ez ember aligha lehet —, de sok hibámban, miket elkövettem, egészen beleszoktam és cselekedeteimben kegyetlenebb voltam, mint a vérszomjas állatok, mert ezek a maguk fajtáját csak azért tépik szét, hogy legyen mit enniök vagy hogy védelmezzék magukat, én azonban a legnagyobb lelkiismerettel tettem tönkre egy engem szerető drága lénynek egész földi boldogságát. Anyyira megszoktam minden tisztább érzelmet és természetes kedélyt elnyomni, hogy mindazt, aminek az ember előtt a legszentebbnek s legkedvesebbnek kellene lennie, feláldoztam ifjonti hiúságomnak és büszkeségemnek.“ (593. l.) Karolina halála újabb erős lökés erre a labilis idegrendszerre, mely egy időre ismét elveszti egyensúlyát; az önvád majdnem az örülésig fokozódik lelkében: „Túlélem-e Karolina elvesztését? Lesz-e még megelégedett óráim? Ez életre vagy örökre elveszett számomra az öröm? Nincs nyugalom, amíg lélekzem, amíg szívem ver? El kell pusztulnom és semmivé kell lennem, semmit sem szabad gondolnom, éreznem, hogy megnyugodjam? Hol találok békét, hol van kibékülés, megbocsátás? Nem fognak kérdőre vonni, mintha egy lélek elveszett volna? Az idő, vagy csak a halál fogja sebeimet behegeszteni? Óh, végem van, az imádság megmereved lelkemben! Szegény, szerencsétlen nemzedék! Mindenható morzsolj szét, pusztíts el haragodban, zúdíts fejemre nyomorúságot, csak engedd, hogy egykor viszontláthassuk egymást! Könyörülj szerencsétlen leányodon, kétségbeesett fiadon!... Családom, balsorsotok megkezdődik. Ezentúl senki, ki nevemet viseli, nem lesz boldog, hanem a szerencsétlenség nyomorúságát, csapást csapás után mérve, fogja reátok kiterjeszteni. Jobb lett volna, ha a világ ölében maradtunk volna örökké!“ (CXX. l.) Ez a hang rettenetes maresosó erejében évtizedek múlva (pl. 1849-ben) még csak fokozódik. De ekkor már egy párhuzamos másik önvád sikító diszharmóniája is hozzávegyül: nemcsak Karolinát, de a hazát is ő gyilkolta meg. Ekkor már a nemzet sorsáért való felelősséget is magára vállalja: mind határozottabban érzi a történelemben a helyettesítő, a megváltó szenvedés tragikus élményét. Szinte a magyar történelem Oidipos-királyának érzi magát, aki folyton tovább kutat rettenetes titka után: azt hiszi, hogy apját, hazáját megölte.

Ezekben az ifjúkori naplókból a lélekbűvár s az elborult elméjű Széchenyi döblingi korszakát kutató pszichiáter is sok fontos adatot talál, melyek jellemzően világítanak bele Széchenyi nem egészen normális idegalkatába. Maga mondja magáról: „Ich bin etwas narriisch, da hat 's gar keinen Zweifel“ (83. l.), s ezt környezetének számos nyilatkozata megerősíti. Azt is mondja néha egy-egy bizarr cselekedete után, hogy az emberek megint „különösnek“ és „eredetinek“ fogják tartani. Magaviselete többször excentrikus és rendellenes. Minduntalan álmatlanságról panaszkodik; sokszor közérzésének zavarai alapján azt hiszi, hogy még csak kevés ideje van hátra

az élethől. Kedvelt szólása naplójában az idegeinek szétroncsoltságáról való panasz: „Meine zerrütteten Nerven können nicht ruhen. Ach wenn ich nie mehr ruhen würde — und mein Leben nunmehr das eines *irrenden Geistes* wäre!“ (668. l.); „ich werde in einer Gemüthskrankheit sterben“ (1819 júl. 30). Az öngyilkosság gondolata 1814 októberétől többször fölbukkan elméjében. „Ha magamat, mondja, egy kissé átengedni akarnám eddig elmúlt életem fölött való bánatnak, akkor mindjárt az agyonlövésen kellene kezdenem.“ Mert ha valaki boldog akar lenni, jól véssé elméjébe azt az alapelvet, hogy ifjúkorával, ennek könnyelműségével nem szabad foglalkoznia, különben olyan labirintusba téved, melyből többé ki nem tud szabadulni“ (1814: okt. 18.). Folytonos önvádja nem engedte meg Széchenyinek, hogy ezt a lethei alapelvet jómagára alkalmazza. Két hét mulva olyan eseményre céloz, melynek szomorú következményei miatt „csupán ezért egyszer még magát agyon fogja löni“. Ez a kóros kényszergondolat egész életén át végigkíséri.

Hatalmas fantáziája gyakran szinte beteges méreteket ölt, lelke a szörnyű fantáziaképek halmozásában szinte tobzódik, mintha csak a tőlük okozott fájdalomban gyönyörködnék. 1815 januárjában leszáll az egyik nápolyi katakombába, de előbb rousseaui nyomokon arról elmélkedik, hogy „a kultúra a természet egyedüli ellensége, a legnagyobb tökéletesség a halál“. A földalatti folyosókra jutva, ezeket a legborzalmasabbnak írja le, ami csak gondolható. A vezető csak egy fáklyát hoz: Széchenyi izgatott fantáziával (mit der gereizten Einbildungskraft) rögtön arra gondol, hogy ez a fáklya kialhatik s ő tapogatózva egyik sírgödörbe eshetik a halottak közé. A tetemek kiszáradt bőrrel-hajjal egymásra hanyva fekszenek a kísérteties fáklyavilág hunyorgó fényében. „Több tetemet megtapogattam — mondja Széchenyi a Hamlet sírásó jelenetére emlékeztetve —, hogy lássam, vajjon nem találok-e olyan sebhelyet, amiből a halál okára következtethetnék; néhány fejet a kezembe is vettem, ezek úgy tűntek fel, mintha rám néznének s így egészen átengedtem magamat az örökkévalóságnak; kísérőnk, aki mint valami félholt, a tompafényű fáklyával ide-oda járt, elégedetlen volt mindazzal, amit én a halottakkal csináltam; szorongva folyton hu, hu, hu hangokat kiáltozott, valószínűleg félelemből, mert én többször egy-egy csontot mélyen a sírba hajítottam. Most elképzelttem, hogy hirtelen földrengés lehetne, s én itt a rothadás közepét az éhségtől és félelemtől elpusztulnék, fantáziaképet fantáziaképre halmoztam, hogy magamat alaposan megrémítssem, de már nem bírtam tovább kitartani, mert minden ilyen gondolatom egy pillanat alatt millió szörnyű eszmét szült.“ Úgy jött ki a borzalmas sötét pincéből, mint az agyonszorongatott nyúl kerül ki a hajtóvadászatból, vagy a halálraitélt, mikor megkegyelmeznek neki. Megfogadja, hogy sohasem megy életében hasonló helyre. Filozófáló elméje remek ellentétet szerkeszt a katakombák síri világa s az élők sürgése-forgása között: „Egy nemzedék a föld alatt nyugodtan és szent csendben — és két perc mulva Nápoly Toledo-utcáján voltam, és ezer ember rajzott, sürgött-forgott munkája után s meglepő benyomást tettek rám. Valamennyijüket mennyi gyöngesség és vágy kínozza rövid életükben, megszámlálhatatlan különféle kívánság, különféle törekvés a tudomány, tisztelet és gazdagság után — s mindennek végső célja a katakomba“. A nápolyi katakombajelenetet harmadfél esztendő mulva megismétli, amikor a córniagliai barlangba száll le. Lelkének fantasztikus-misztikus oldala itt újból kiéli magát. Mihelyt a hegy gyomrában van, rögtön arra gondol, vajjon mit csinálna, ha most a barlang boltozata beomlana, de

nem ütné agyon, a világtól azonban elzárná. Fáklya nélkül messze előre megy a sötétbe s itt egyedül egy negyedórán át rettenetes fantáziaképekkel gyötri magát: „és képzelettemmel oly messzire mentem, hogy soha ezt a próbát nem merném többé újra megkísérelni“.

Mindig élénk, szinte kórosan feszülő fantáziája mindenben a maga vétkére emlékezteti. Amikor 23 éves korában (1814 dec. 12) a wörthi tó mellett utazik, a *Werther-See* szó Goethe Wertherjének boldogtalan sorsát életi át vele, mely az övéhez hajszálíg hasonló. Az egyik ezüstpénzt *Paulnak*, a másikat *Carolinének* hívják: vétkes szerelmének gondolata azonnal mardosni kezdi, mert bátyjára és sógornőjére gondol. „Gyakran úgy tűnik fel nekem — mondja sötét egocentrizmusában —, mintha az egész természet s minden, ami a földön él, csak azért volna, hogy egyes cselekedeteimre emlékeztessen, melyek eddig már annyi átkot hoztak fejemre, és hogy kínozzanak, a kétségbeesésbe kergessenek.“ Ily sorainak olvasása közben úgy áll előttünk a vergődő, magát folyton elkárhozottnak hitt Széchenyi, mint Dante Poklában a bús vadon eleven emberfája: bármi kis szellő rázza meg gallyát, menten sikít belőle a lélek.

Az antik világ a szerelmet Cupidóban személyesítette meg. Gyermeki arca van, mégis kegyetlen. Gyilkos fegyver: nyíl van a kezében, mellyel a lelket halálra sebzí; szárnyai vannak, mert állhatatlan. A görög költő így aposztrofálja: „Te, istenek és emberek zsarnoka, Erósz!“ Kevés embernek volt a szerelem olyan kegyetlen zsarnoka, mint Széchenyinek. Bizonyoságra rá ifjúkori Naplója, melynek majdnem minden lapján a szerelem gyötrelme nyög. Karolina, Gabriella és Selina iránt érzett szenvedélyes szerelme legtöbb kínjának kútfeje. A szerelem hol lefelé húzza az érzékiségbe, hol meg az ideálok magasságába emeli; lelkében a földi és az égi szerelem, az „Aphrodité pandémós“ és az „Aphrodité urania“ folyton ölelkezik. Nagy szerepe van ebben veleszületett túlérzékeny idegalkatának s ebből folyó lelki egyensúlyozatlanságának. Nemcsak ifjúkorában, de később is nagy jelentősége van Széchenyi életében az erotikumnak. Naplóiban kegyetlen őszinteséggel feltárt hibáinak láttára azonban jusson eszünkbe a fiatal korát szintén könnyelműségben töltött Szent Ágoston szava: „a csillagok is lehullanak néha az égről“ (cadunt etiam stellae de coelo).

Széchenyi komoly erkölcsi felfogása, minden kalandja ellenére, a nemi élet etikus keretét egyedül a házasságban látja. „A legfőbb boldogság, mondja, amit az ember ezen a világon elérhet, ami vallással és nézeteimmel annyira megegyezik, mégis csak a boldog házasság! Ennek útján éri el az ember a legfőbb értéket, amennyiben hazájának és az egész emberiségnek él — egészséges gyermekekkel, gyengéd asszonnyal, aki csak becsületben és erényben él — boldog kép, melytől annyi ismerősöm visszariad.“ Ha lelkiismeretvizsgálata egy időre kiszakítja folyton sístergő szerelmi sóvárgásából, előtérbe tisztá férfiassága és erkölcsi önérzete: „Sejtem — írja 1818-ban Flórencben, ahová a férjes Gabriella után sietett —, hogy valami nagyobbra születtem, mintsem, hogy életemet egy közönséges asszony lábai előtt sóhajtozzam és epedjem el: nem, ahhoz nagyon is férfi vagyok és nagyon is büszke. Gazdag, ifjú vagyok, van akaratom mindazt végbe vinni, amit vállalni egy férfitra sohasem szégyen. Ha ezt megtehetném, lelkem mélyéből éjtszakákon keresztül imádkoznám, hogy üdvöt és áldást hozó lény lehessen hazám és az emberiség számára!“

Ez a vágy főképp első angliai útjában (1815) érlelődik meg lelkében.

Angliában izmosodik meg benne a gyakorlati érzék és tettvágy, itt kristályosodik ki lelkében az az életfilozófia, mely későbbi nagy reformalkotásainak benső motívuma. Annak a lázas tevékenységnek, mely férfikorát jellemzi, elméleti, vagy mint ő mondja, életfilozófiai kereteit már huszonnégy éves korában, az angol élet szemlélete közben megszerkeszti. Itt, már ifjúkorában, ébred föl benne a nagy közgazdasági érzék, a rétorikus politikai eszmény után futó magyar közélettel szemben a reális gazdasági felfogás elsőségéről vallott meggyőződése, itt alakul át a nemzet számára nemes értelemben vett *man of business*-szé. Ezt a lelki fordulatot: hogyan kezdi a szép szavaknak nálunk akkor uralkodó méddő rétorikájával szembeszegezni az alkotó *tettek* dinamikáját, Naplójában szinte érzékelhető módon szemlélhetjük. „A *tett*, úgymond, minden dologban a világon mennyire dicsőn, mennyire hatalmasan áll az üres gyenge szóval szemben —

Die Teutschen schreiben viel,
Die Franzosen sprechen viel
Und die Engländer thun viel.“

Széchenyinek e szavaiból szeretett angol költőjének, Byronnak lázas tettvágya hangzik ki: *Actions, actions and not writing!* Az angol gyakorlati szellem számára, mely Széchenyi életprogramját oly üdvösen megtermékenyíti és pozitív alkotó irányba tereli, mindjárt történetfilozófiai háttérrel is rajzol: Mi értelme van az angolok történeti példájának a magyarságra nézve? „A történelem, mint egy jó atya, tanítja meg gyermekeit, hogyan viselkedjenek az élet bármely helyzetében. Lehet ugyan valaki művelt ember anélkül, hogy a multat ismerné: azonban szükséges, hogy azt, ami történt, tudjuk, hogy nagyjában előre megítélhessük, mi fog történni; hogy semmi se lepjen meg a világon, amire nem vagyunk előkészülve. Ez az életfilozófia alapja.“ A már messze előrehaladt angolok történetéből magunkra is le kell vonjunk a tanulságokat.

Ismerősei kinevetik, hogy idejét Angliában gépek, főképp a gázvilágítás tanulmányozásával tölti; hogy egy gázgépet átcsempész a határon, ami pedig halálbüntetéssel jár. „Különös is, teszi hozzá Széchenyi, ha egy huszárcapitány naponkint három órán keresztül nemcsak gépészmérnököktől, hanem maguktól a munkásoktól is, elméleti és gyakorlati előadásokat hallgat s kora reggel faolajtól, este pedig illatszertől csepeg. Angliában nézetem szerint csak három dolgot kell az embernek megtanulnia: az *alkotmányt*, a *gépeket* és a *lőtenyésztést*, a többi semmi.“ E szavak már 1815-ben csiraszerűen magukba zárják a későbbi Széchenyi politikai és gazdasági programját: az elkorhadt rendi alkotmány átfarmálását, a gőzhajó, vasút, Lánchíd, Duna—Tisza-csatornázás stb. technikai-kereskedelmi tervét, az állat-, főképp lőtenyésztés föllendítését. Az akkor még primitív gőzgépet Széchenyi nálunk haszontalannak mondja; a gyárákról kijelenti, hogy hála Istennek, még nincsenek nálunk, mert ezek csak a társadalmi nyomorúság jelei: sok ember arra kényszerül, hogy gyári munkával keresse meg kenyerét. A gyáripár, igaz, gazdagságot teremt; egy harcias nemzetől azonban, amilyen a magyar, felülmúlhatatlan bátorságot kell követelnünk, nem pedig szövőgyárat. A sörgyártó gépre sincs szükségünk, mert a sör az embert butává és álmosá teszi. De meg különben is, ha sört gyártunk, miképen tudnának a magyar mágnások savanyú borukon túladni?

Hogyan egyesülhetett Széchenyiben a folyton filozofáló, túláradó fantáziával töprengő ideológus és a gyakorlati alkotásra, az élet alacsony-nak látszó gazdasági kérdéseinek megoldására törő ember? Vajjon miképp fogott kezét lelkében a magas régiókban szárnyaló idealizmus és az anyagi jóléten rágódó realizmus? Széchenyi lelkének ehhez a problémájához most teljes szövegű Naplója számos megvilágító adatot bocsát rendelkezésünkre. Többször emlegeti, hogy tudós, elméleti ember szeretne lenni. A hívó szót azonban lelke a valóságban nem tudja követni. Önkéntelenül is védekezik olyan életforma ellen, mely a kínzó elmélkedést, gyötrő elmevívódást szinte hivatásává emelné. Széchenyi lelkének *tettek*re, gyakorlati tervekre s munkára volt szüksége, hogy magát lefoglalja, az eleven élet az örökös tépelődésből kiragadjja. A *tettvágy* Széchenyi mindig én-jével foglalkozó lelkének természetes és önkénytelen műfogása: *tettek* által akar menekülni a gyötrelmekről, munka, jócselekedetek által a krónikus lelkiismeretfurdalástól. Ez néha egész tudatossággal felvillan benne. „Minden bűnös számára, úgymond, megmarad a menekülésnek ez az útja. Ez azonban nem visszavonult remeteéletben és imádságban áll; a jó élet kezdete hitem szerint a jó *tettekben* rejlik... Ez ahhoz az ideálhoz, melyre minden ember törekszik, nélkülözhetetlen, mert csak az lehet embertársai, hazája s a világ teremője előtt kedves, aki fizikailag és erkölcsileg a lehető tökéletességet elérte.“ (608.) „Nem hiszem — mondja később —, hogy egy nagyon művelt, értelmes ember, akinek természetes képességeit és elméleti tudását még nagy tapasztalatok is ékesítik, valaha arra gondolhatna, hogy a világtól visszavonuljon és remeteéletet éljen.“ (698.) Széchenyi számára a tett, a gyakorlati alkotás az a természetes csatorna, mely túláradó energiáit levezeti, egyben állandó lelki feszültségét megoldja, lelkiismereti vívódásától megszabadítja s szinte kóros bűntudata számára a jóvátétel szerepét játssza. Így menekült túlzó idealizmusa az alkotó földi realizmusba; ezen a lelki úton válik majd Széchenyi a magyar faj történetének igazi nagy alkotó démiurgoszává, lesz majd a XIX. századi magyar történet állócsillagává, melyhez mérjük a többi nemzeti nagyság fényerejét. A cselekvést, a folytonos munkát a közösség iránt tartozó elemi kötelességnek érzi. Ezzel Széchenyi nemcsak a történeti-üzletési, de az emberiség természetes arisztokráciájához is tartozik: azoknak aránylag kis csapatához, akik önzetlenül vállalkoznak, segítenek, önfeláldozók, újítók, akik nélkül a társadalom sohasem lendülne előre.

Hogy később Széchenyi egész tette-rejét a nemzeti műveltség és jólét érdekének szentelte, ennek a lelki diszpozíciónak csiráira már ifjúkori önvallomásaiban lépten-nyomon rábukkanunk. A *nemzeti szellem* eredeti jellege a külföld olesó utánzásával szemben már ekkor többször hangoztatott érték előtte: „manapság csak a nemzeti jellegben van igazi erő.“ Ha elhagyja szülőföldjét, mondja, úgy érzi magát, mintha léte gyökereitől volna megfosztva; sajátmaga előtt idegennek tetszik. Magát hún vérből származónak tartja. „Erre már elég bizonyíték, hogy Svájc legszebb alpesiben, vagy Itália legüdéb völgyeiben és vidékein sohasem tudok oly melegen, soha oly lelkesülten és megittasodva érezni, mint hazám pusztáin és rónáin.“ Nem a hegyilakók erényét, a védekező bátorságot, vagy a bosszú érzéséből fakadó támadó kedvet érzi magában, hanem az elárasztó pusztító csatákra való szenvedélyt, mint Attila lovasa, aki, ha minden kultúrát figyelmen kívül hagyunk, valóban boldog ember lehetett (1814 novem-

ber 21). Ez a magyar huszárléleknek hetyke megnyilatkozása, mely évtizedekkel előtte jár Petőfi hegyetmegvető Alföld-kultuszának. Egyben igazolása Széchenyi rohamozó modorának, mely nemesak katonai, de politikai pályáján is egyik jellemző vonása.

Fájdalmasan érzi már ekkor hazája hátramaradottságát és hibáit. Az előbbin új nevelési rendszer útján akar segíteni (a nemzetnevelésről lapokon keresztül elmélkedik); az utóbbiakat egyelőre még gyenge gúnyval illeti, melynek ereje csak a következő korszakban fog a nemzetet önismertetre rázó ostorra fonódni. Gúnyolódik a nemzeten, melynek szívét a jól alkalmazott retorika mindjárt ellágyítja. A nádor pl. bár egészen gyengén, de a magyar beszédművészet törvényei szerint szónokolt az 1805-i országgyűlésen. Azzal kezdte, hogy *etiam ego ex sanguine Arpadiana* etc. — és a magyarok vére lehült, haragjuk eloszlott s az egyik öreg könnyel a szemében ezt sóhajtott: „Nagy szó, gerjeszti a’ magyar szívet...“ De hisz a nemzetek is olyanok, mint az egyes emberek: átmennek a gyermek-, majd a kamaszéveken, csakhogy itt az évek századokat jelentenek, pl. a kamaszévek 300 esztendeig is eltarthatnak. „Szeretném tudni — teszi hozzá Széchenyi — hányadik kamaszévet járjuk már mi?“ Egyébként akárhol jár külföldön, mindig hazája jut eszébe és egybeveti a künn látottakat a mi állapotainkkal. Elégedetlen sokszor a dinasztiaiával, a kormányzattal, a katonaság állapotával, a nevelés itthoni szokásos módjával. Már erjed lelkében a későbbi reformatori szellem.

Politikai genie-jének, mely a társadalmi helyzetek és fejlődési irányok hatóerejét később pontosan és villámgyorsan fölismerte, próféciaszámba menő megnyilatkozása Amerika nagy jövőjének megpillantása. Egyiptom, Görögország, Róma letűnt országok: Amerika a jövő birodalma, mely most készül, *das werdende Land*. Elég neki az Egyesült-Államok két hadihajójának megszemlélése, hogy ebből megszerkessze Amerika száz év múlva megvalósult, mai hatalmi képét. Az Egyesült-Államok szerinte ugyanazokon a pilléreken nyugosznak, mint a római birodalom. Száműzöttek, kalandorok, szerencsétlen fejedelmek jöttek Ázsiából Európába: belőlük fejlődött Róma. Most hasonlókép alapították az európaiak az Egyesült-Államokat. Csakhogy Rómában először minden kicsiben ment, Amerikában azonban már eddig ismeretlen nagy méreteket öltött; hihetetlen arányokban tör kultúrájuk a tökéletesedés felé. Már az angolok is őket utánozzák, pedig államuk alig húsz esztendő.

Széchenyi sokat panaszkodik neveltetése és iskoláztatása hiányairól, ebből folyó tudatlanságáról. Mindez csak a magával való általános elégedetlenség túlzása. Önművelődési akarata bámulatraméltó: folyton olvas, tanul. Naplója is részben úgy indul, mint olvasmányairól való beszámolás. Különösen nagyra becsüli a klasszikusokat: Vergilius egyik legkedvesebb költője. Keleti útjában, 27 éves korában tanul görögül, e célra magával visz egy filológust, kivel főképp Platont és Pausaniast olvassa. Platon Phaidrosán, a szépség e himnuszán, annyira lelkesül, hogy hosszú fordításrészleteket közöl belőle Naplójában. Erősen az akkori neoklasszikus szellem hatása alatt áll mind irodalmi, mind művészeti felfogásában: Thorwaldsent és Canovát meglátogatja, műveiktől el van ragadtatva. Keleti útja előtt alapos antik történeti és archeologiai tanulmányokat végez, úgyhogy Athénben és Spártában a görög művészet maradványait fogékony lélekkel csodálja s Ender nevű útítársával, a rajzolóművésszel lerajzoltatja. Amikor hazatérve, e képeket tár-

saságának magyarázza, lelkesülten így szól (1819 aug. 11.): „Az a szerencsém van, hogy a görög és római történet eseményeinek felidézése alkalmával, mely ezen idők dicsőségére emlékeztet, mindig a legnagyobb fokú lelkesedésbe török ki. És annyit beszéltem Sokrates változhatatlan erényéről, Aristides megvesztegethetetlen igazságosságáról, hogy e pillanatban az osztrák államok nyomorúságáról úgy megfedekeztem, hogy abban a szolgálatban, mellyel valamennyi ember hazájának adós, a megelégedettség és nyugalom bőséges jutalmát találtam“ (686.). Amikor Széchenyi később, férfikorában egészen a gazdasági gyakorlati politika terén működik, már nem lelkesedik ennyire az antik világeért s ennek kultusza szolgálatában álló gimnáziumért. Reáliskolát, ipariskolát, műegyetemet követel, modern ismereteket, ezektől várja a klasszikus iskolákkal szemben az ország gazdasági s művelődésbeli boldogulását.

Széchenyi ifjúkori Naplójából minduntalan felbuzog mély *esztétikai-irodalmi fogékonysága és ízlése*. A költészet számára oázis lelki tépelődéseinek sivatagában. Valóságos elragadtatásba esik, amikor egy reggel Tassót olvassa. „Egészen emlékezetemben volt Anineta és a Gerusalemme Liberata, s oly édes álombá, oly kellemes képekbe ringattam magamat, hogy nem emlékszem, hogy derültebb reggelt, nagyobb csendet, nagyobb békét lelkemben valaha átéltem volna, mint a mai reggel volt! Még látom Tankréd csendes, belső, egészen soha ki nem mondott szerelmét a neki oly kedves Clorinda sziklaszívéről visszapattanni“ (216.). Amilyen jótékony hatással van rá Tasso, éppannyira fokozza ügyis erős melanchóliáját Byron gyakori olvasása. A Child Haroldot többször idézi; Byron hatása alatt maga is megragadja a komor húrú lantot s énjével szemben táplált pesszimizmusát megrázó költeményben önti ki. Már kezdő sora a kegyetlen önismeret emberére vall: Ich wagte einen Blick in mein Inneres . . . Számos költeményt ír, melyeknek tárgyai szerelmi élményei. Szerelmeinek történetét levélformájú regényben is meg akarja írni, de a tervezetnél nem halad tovább. Írói tevékenysége egyelőre Naplójában és leveleiben merül ki; Naplója néhol egész életfilozófiai és pedagógiai értekezéssé szélesedik.

A fiatal Széchenyi lelki portréjának ez a vázlata még sok apróbb vonással, finomabb árnyalattal egészíthető ki: mély vallásos érzelmével, katonai erényeivel, finoman beleelő természetérzékével, szellemének sokfelé szikrázó villámaival. Szenvedélyes, forró lelke, melyben minduntalan elpattan valami, mindent rögtön színeze és stilizálva ragad meg, képtelen a sápadt tárgyilagosságra. A külső világ jelentéktelen benyomásaira is mindig a lélek gazdag polyphoniájával rezonál. Naplóit forgatva, folyton érezzük, hogy magas hőfokú egyéniséggel állunk szemben, kinek szuggesztív lelki kisugárzása környezetét, olvasóját mint a viaszt megolvasztja. Rettenetes lelki vívódásait látva, bámulatba ejtő, hogy ilyen egyensúlyozatlan, születésétől deséquilibré-típusú idegrendszer zabolátlanságát miesoda lelkierővel tudja legyűrni, mikép tud annyiszor önnönmagan diadalt aratni. Ha vannak az emberi szellem nagyságát és hatalmát dokumentáló „Emberi Okmányok“, Széchenyi Naplóiban azok.

Kornis Gyula.